
upadeshasAhasrI

उपदेशसाहस्री

Document Information

Text title : upadesha saahasrii

File name : upadeshasaahasrii1.itx

Category : vedanta, upadesha, shankarAchArya

Location : doc_z_misc_shankara

Author : Shankaracharya

Transliterated by : Sunder Hattangadi

Proofread by : Sunder Hattangadi

Latest update : August 25, 2002, July 2, 2011

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

December 22, 2023

sanskritdocuments.org

उपदेशसाहस्री

गद्यबन्धः

प्रथमो भागः

शिष्यप्रतिबोधविधिप्रकरणम् ।	१
कूटस्थाद्रयात्मबोधप्रकरणम् ।	२
परिसङ्ख्यानप्रकरणम् ।	३

पद्यबन्धः

द्वितीयो भागः

उपोद्धातप्रकरणम्	१
प्रतिषेधप्रकरणम्	२
ईश्वरात्मप्रकरणम्	३
तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम्	४
बुद्ध्यपराधप्रकरणम्	५
विशेषापोहप्रकरणम्	६
बुद्ध्यारुढप्रकरणम्	७
मतिविलापनप्रकरणम्	८
सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम्	९
दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम्	१०
ईक्षितृत्वप्रकरणम्	११
प्रकाशप्रकरणम्	१२
अचक्षुष्ट्वप्रकरणम्	१३
स्वप्नस्मृतिप्रकरणम्	१४
नान्यदन्यत्प्रकरणम्	१५
पार्थिवप्रकरणम्	१६
सम्यङ्मतिप्रकरणम्	१७
तत्त्वमसिप्रकरणम्	१८

गद्यबन्धः प्रथमो भागः ।

शिष्यप्रतिबोधविधिप्रकरणम् ॥ १ ॥

अथ मोक्षसाधनोपदेशविधिं व्याख्यास्यामो मुमुक्षुणां

श्रद्धानानामर्थिनामर्थाय ॥ १ ॥

तद्विदं मोक्षसाधनं ज्ञानं

साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्द्विरक्ताय त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणाय

प्रतिपन्नपरमसंपासिप्राज्याय शमदमदयादियुक्ताय

शास्त्रप्रसिद्धशिष्यगुणसम्पन्नाय शुभये ब्राह्मणाय

विधिवद्दुपसन्नाय शिष्याय जातिकर्मवृत्तविद्याभिजनैः परीक्षिताय

भूयात्पुनःपुनः यावद्ग्रहणं दृढीभवति ॥ २ ॥

श्रुतिश्च— 'परीक्ष्य लोकान्...तत्त्वतो ब्रह्मविधाम् '

इति । दृढगृहीता हि विद्या आत्मनः श्रेयसे सन्तत्यै य भवति ।

विद्यासन्ततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति नौरिव नदीं तित्तीर्षाः ।

शास्त्रं य—' यद्यप्यस्मा एवमामद्भिः परिरुद्धीतां धनस्य पूर्णा

दधाद्वैतदेव ततो भूयः ' इति ।

अन्यथा य ज्ञानप्राप्त्यभावात्—' आचार्यवान् पुरुषो वेद ',

'आचार्यार्थैव विद्या विद्विता', 'आचार्यः प्लावयिता ',

'सम्यग्ज्ञानं प्लव एतद्यते ' इत्यादिश्रुतिभ्यः, ' उपदेश्यन्ति

ते ज्ञानं, ' इत्यादिस्मृतेश्च ॥ ३ ॥

शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं य विद्गुणैर्बुद्ध्या अग्रहणे

उत्तूनधर्मलौकिक-प्रमाद-नित्यानित्यविवेकविषया-

सञ्जातदृढपूर्वश्रुतत्वलोकयिन्तावेक्षण-ज्ञात्याद्यभिमानादीन्

तत्प्रतिपक्षैः श्रुतिस्मृतिविहितैः अपनयेत् ,

अङ्गोधादिभिरुत्सादिभिश्च यमैः, ज्ञानाविरुद्धैश्च नियमैः ॥ ४ ॥

अमानित्वादिगुणं य ज्ञानोपायं सम्यक् आडयेत् ॥ ५ ॥

आचार्यस्तूष्णीमग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादिसम्पन्नो

लब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तः

ત્યક્તસર્વકર્મસાધનો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતોઽભિન્નવૃત્તો
 દંભદર્પકુલકશાઠ્યમાયામાત્સર્યાનૃતાહકુારમમત્વાદિદોષવર્જિતઃ
 કેવલપરાનુગ્રહપ્રયોજનો વિદ્યોપયોગાર્થી પૂર્વમુપદિશેત્—
 'સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્', 'યત્ર નાન્યત્પશ્યતિ',
 'આત્મૈવેદં સર્વમ્', 'આત્મા વા ઇદમેક એવાગ્ર આસીત્', 'સર્વ ખલ્વિદં
 બ્રહ્મ' ઇત્યાદ્યાઃ આત્મૈક્યપ્રતિપાદનપરાઃ શ્રુતીઃ ॥ ૬ ॥

ઉપદિશ્ય ચ ગ્રાહ્યેદ્બ્રહ્મણો લક્ષણમ્—'ય આત્માઽપહતપાખ્યા',
 'યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ', 'યોઽશનાયાપિપાસે',
 'નેતિ નેતિ', 'અસ્થૂલમનણુ', 'સ એષ નેતિ', 'અદૃષ્ટે દ્રષ્ટ',
 'વિજ્ઞાનમાનન્દમ્', 'સત્ય જ્ઞાનમનન્તમ્', 'અદૃશ્યેઽનાત્યે',
 'સ વા એષ મહાનજ આત્મા', 'અપ્રાણો હ્યમનાઃ', 'સબાહ્યાભ્યન્તરો હ્યજઃ',
 'વિજ્ઞાનઘન એવ', 'અનન્તરમબાહ્યમ્',
 'અન્યદેવ તદ્વિદિતાદથો અવિદિતાત્', 'આકાશો વૈ નામ' ઇત્યાદિશ્રુતિભિઃ ॥ ૭ ॥

સ્મૃતિભિશ્ચ—'ન જાયતે મ્નિયતે વા', 'નાદત્તે કસ્યચિત્પાપમ્',
 'યથાકાશસ્થિતો નિત્યમ્', 'ક્ષેત્રજ્ઞં ચાપિ માં વિદ્ધિ',
 'ન સત્તન્નાસદુચ્યતે', 'અનાદિત્વાત્રિગુણત્વાત્', 'સમં
 સર્વેષુ ભૂતેષુ', 'ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ' ઇત્યાદિભિઃ
 શ્રુત્યુક્તલક્ષણાવિરુદ્ધાભિઃ પરમાત્માસંસારિત્વપ્રતિપાદનપરાભિઃ
 તસ્ય સર્વેણાનન્યત્વપ્રતિપાદનપરાભિશ્ચ ॥ ૮ ॥

એવં શ્રુતિસ્મૃતિભિઃ ગૃહીતપરમાત્મલક્ષણં શિષ્યં
 સંસારસાગરાદુત્તિતીર્થુ પૃચ્છેત્—કસ્ત્વમસિ સોમ્યેતિ ॥ ૯ ॥

સ યદિ બ્રૂયાત્—બ્રાહ્મણપુત્રઃ અદો-વયઃ બ્રહ્મચાર્યાસમ્, ગૃહસ્થો
 વા, ઇદાનીમસ્મિ પરમહંસપરિગ્રાટ્ સંસારસાગરાત્ જન્મમૃત્યુમહાગ્રાહાત્
 ઉત્તિતીર્થુરિતિ ॥ ૧૦ ॥

આચાર્યો બ્રૂયાત્—ઇહૈવ તવ સોમ્ય મૃતસ્ય શરીરં વયોભિરઘતે
 મૃદ્ભાવં વાપઘતે, તત્ર કથં સંસારાદુદ્ધર્તુમિચ્છસીતિ । નહિ
 નદ્યાઃ અવરે કૂલે ભસ્મીભૂતે નદ્યાઃ પારં તરિષ્યસીતિ ॥ ૧૧ ॥

સ યદિ બ્રૂયાત્—અન્યોઽહં શરીરાત્ । શરીરં તુ જાયતે, મ્નિયતે,
 વયોભિરઘતે, શસ્ત્રાઞ્ચાદિભિશ્ચ વિનાશ્યતે, વ્યાધ્યાદિભિશ્ચ
 પ્રયુજ્યતે । તસ્મિન્નહં સ્વકૃતધર્માધર્મવશાત્ પક્ષી નીઽમિવ

પ્રવિષ્ટઃ પુનઃ પુનઃ શરીરવિનાશો ધર્માધર્મવશાત્ શરીરાન્તરં
 યાસ્યામિ, પૂર્વનીડવિનાશો પક્ષીવ નીડાન્તરમ્ । એવમેવાહમનાદૌ સંસારે
 દેવમનુષ્યતિર્યંકનિરયસ્થાનેષુ સ્વકર્મવશાદુપાત્તમુપાત્તં શરીરં
 ત્યજન્, નવં નવં ચ અન્યદુપાદદાનો, જન્મરણપ્રબન્ધચક્રે
 ઘટીયન્નવત્ સ્વકર્મણા ભ્રામ્યમાણઃ ક્રમેણેદં શરીરમાસાધ
 સંસારચક્રભ્રમણાત્ અસ્માન્નિર્વિણ્ણો ભગવન્તમુપસન્નોડસ્મિ
 સંસારચક્રભ્રમણપ્રશમાય । તસ્માન્નિત્ય એવાહં શરીરાદન્યઃ ।
 શરીરાણિ આગચ્છન્ત્યપગચ્છન્તિ ચ વાસાંસીવ પુરુષસ્યેતિ ॥ ૧૨ ॥

આચાર્યો બ્રૂયાત્—સાધ્વવાદીઃ, સમ્યક્પશ્યસિ । કથં મૃષાડવાદીઃ
 બ્રાહ્મણપુત્રોડદોન્વયો બ્રાહ્મચાર્યાસમ્, ગૃહસ્થો વા, ઇદાનીમસ્મિ
 પરમહંસપરિવ્રાડિતિ ॥ ૧૩ ॥

તં પ્રતિ બ્રૂયાદાચાર્યઃ—સ યદિ બ્રૂયાત્ ભગવન્, કથમહં
 મૃષાડવાદિષમિતિ ॥ ૧૪ ॥

યતસ્ત્વં ભિન્નજાત્યન્વયસંસ્કારં શરીરં જાત્યન્વયવર્જિતસ્યાત્મનઃ
 પ્રત્યભ્યજ્ઞાસીઃ બ્રાહ્મણપુત્રોડદોન્વય ઇત્યાદિના વાક્યેનેતિ ॥ ૧૫ ॥

સ યદિ પૃચ્છેત્ કથં ભિન્નજાત્યન્વયસંસ્કારં શરીરં, કથં
 વા અહં જાત્યન્વયસંસ્કારવર્જિત ઇતિ ॥ ૧૬ ॥

આચાર્યો બ્રૂયાત્—શૃણુ સોમ્ય યથેદં શરીરં ત્વત્તો ભિન્નં
 ભિન્નજાત્યન્વયસંસ્કારં,

ત્વં ચ જાત્યન્વયસંસ્કારવર્જિતઃ, ઇત્યુક્ત્વા તં
 સ્મારયેત્—સ્મર્તુમર્હસિ સોમ્ય, પરમાત્માનં સર્વાત્માનં
 યથોક્તલક્ષણં શ્રાવિતોડસિ ' સદેવ સોમ્યેદમ્ ' ઇત્યાદિભિઃ શ્રુતિભિઃ
 સ્મૃતિભિશ્ચ । લક્ષણં ચ તસ્ય શ્રુતિભિઃ સ્મૃતિભિશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

લબ્ધપરમાત્મલક્ષણસ્મૃતયે બ્રૂયાત્—યોડસાવાકાશનામા
 નામરૂપાભ્યામર્થાન્તરભૂતઃ અશરીરઃ અસ્થુલાદિલક્ષણઃ
 અપહતપાખાદિલક્ષણશ્ચ

સર્વેઃ સંસારધર્મેઃ અનાગન્ધિતઃ ' યત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ',

' ય આત્મા સર્વાન્તરઃ', ' અદૃષ્ટો દ્રષ્ટા અશ્રુતઃ શ્રોતા

અમતો મન્તા અવિજ્ઞાતો વિજ્ઞાતા', ' નિત્યવિજ્ઞાનસ્વરૂપઃ અનન્તરઃ

અબાહ્યઃ વિજ્ઞાનઘન એવ', ' પરિપૂર્ણઃ આકાશવત્', 'અનન્તશક્તિઃ',

‘આત્મા સર્વસ્ય, અશનાયાદિવર્જિતઃ, આવિર્ભાવતિરોભાવવર્જિતશ્ચ,
સ્વાત્મવિલક્ષણયોઃ નામરૂપયોઃ જગદ્ભીજભૂતયોઃ સ્વાત્મસ્થયોઃ
તત્વાન્યત્વાભ્યામનિર્વચનીયયોઃ સ્વયંવેદયોઃ
સદ્ભાવમાત્રેણાશ્ચિન્ત્યશક્તિત્વાદ્ વ્યાકર્તા અવ્યાકૃતયોઃ ॥ ૧૮ ॥

તે નામરૂપે અવ્યાકૃતે સતી વ્યાક્રિયમાણે તસ્માદેતસ્માદાત્મન
આકાશનામાકૃતી સંવૃત્તે । તથ્યાકાશાખ્યં ભૂતમનેન પ્રકારેણ
પરમાત્મનઃ સમ્ભૂતં પ્રસન્નાદિવ સલિલાન્મલમિવ ફેનમ્ । ન સલિલં ન
ચ સલિલાદત્યન્તભિન્નં ફેનમ્ । સલિલવ્યતિરેકેણાદર્શનાત્ । સલિલં
તુ સ્વચ્છં અન્યત્ ફેનાન્મલરૂપાત્ । એવં પરમાત્મા નામરૂપાભ્યામન્યઃ
ફેનસ્થાનીયાભ્યાં શુદ્ધઃ પ્રસન્નઃ તદ્વિલક્ષણઃ ।

તે નામરૂપે અવ્યાકૃતે સતી વ્યાક્રિયમાણે ફેનસ્થાનીયે
આકાશનામાકૃતી સંવૃત્તે ॥ ૧૯ ॥

તતોડપિ સ્થૂલભાવમાપદમાને નામરૂપે વ્યાક્રિયમાણે વાયુભાવમાપદૈતે,
તતોડગ્નિભાવં, અગ્નેરબ્ભાવં, તતઃ પૃથ્વીભાવં ઇત્યેવંકમેણ
પૂર્વપૂર્વાનુપ્રવેશેન પચ્ચમહાભૂતાનિ પૃથિવ્યન્તાન્યુત્પન્નાનિ । તતઃ
પચ્ચમહાભૂતગુણવિશિષ્ટા પૃથ્વી । પૃથ્વ્યાશ્ચ પચ્ચાત્મિક્યો
ગ્રીહિયવાદ્યા ઓષધયો જાયન્તે । તાભ્યો ભક્ષિતાભ્યો લોહિતં ચ
શુકું ચ સ્ત્રીપુંસશરીરસંબન્ધિ જાયતે । તદ્દુભયમૃતુકાલે
અવિદ્યાપ્રયુક્તકામખજનિર્મથનોદ્ભૂત મન્ત્રસંસ્કૃતં ગર્ભાશયે
નિષિચ્યતે । તત્સ્વયોનિરસાનુપ્રવેશેન વિવર્ધમાનં ગર્ભાભૂતં
નવમે દશમે વા માસિ સગ્જાયતે ॥ ૨૦ ॥

તજ્જાતં લબ્ધનામાકૃતિકં જાતકર્માદિભિઃ મન્ત્રસંસ્કૃતં
પુનઃ ઉપનયનસંસ્કારયોગેન બ્રહ્મચારિસંઙ્ગં ભવતિ ।
તદેવ શરીરં પત્નીયોગસંસ્કારયોગેન ગૃહસ્થસંઙ્ગં
ભવતિ । તદેવ વનસ્થસંસ્કારેણ તાપસસંઙ્ગં ભવતિ । તદેવ
ક્રિયાવિનિવૃત્તિનિમિત્તસંસ્કારેણ પરિવ્રાટ્સંઙ્ગં ભવતિ । ઇત્યેવં
ત્વત્તો ભિન્નં ભિન્નજાત્યન્વયસંસ્કારં શરીરમ્ ॥ ૨૧ ॥

મનશ્ચેન્દ્રિયાણિ ચ નામરૂપાત્મકાન્યેવ ’ અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ ’
ઇત્યાદિશ્રુતિભ્યઃ ॥ ૨૨ ॥

કથં ચાહં ભિન્નજાત્યન્વયસંસ્કારવર્જિત ઇત્યેતચ્છૃણુ । ચોડસૌ

नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स अत्र नामरूपे व्याकुर्वन्
 सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे षड्
 प्रविष्टः अन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन्, तथाऽश्रुतः श्रुण्वन्,
 अमतो मन्वानो, अविज्ञातो विजानन्—' सर्वाणि रूपाणि विचिंत्य धीरो
 नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते ' इति । अस्मिन्नर्थे श्रुतयः सडस्रशः
 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्',
 'स अेष षड् प्रविष्टः', 'अेष त आत्मा', 'स अतमेव सीमानं
 विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत', 'अेष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा',
 'स्येयं देवतैक्षत उन्ताडमिमास्तिस्रो देवताः ' इत्याद्याः ॥ २३ ॥
 स्मृतयोऽपि ' आत्मैव देवताः सर्वाः', 'नवद्वारे पुरे देडी',
 'क्षेत्रज्ञं यापि मां विद्धि', 'समः सर्वेषु भूतेषु',
 'उपद्रष्टानुमन्ता य', 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः', अशरीरं शरीरेषु
 'इत्याद्याः । तस्मात् जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्त्वमिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

स यद्वि ब्रूयात्—अन्य अेवाडमज्ञः सुभी दुःभी भङ्गः
 संसारी, अन्योऽसौ मद्दिलक्षणः असंसारी देवः । तमडं
 बल्युपडारनमस्कारादिभिः वार्णाश्रमकर्मभिश्चाराध्य
 संसारसागराद्दृत्तितीर्षुरस्मि । कथमडं स अेवेति ॥ २५ ॥

आचार्यो ब्रूयात्—नैवं सोम्य प्रतिपत्तुमडंसि,
 प्रतिषिद्धत्वाद्भेदप्रतिपत्तेः । कथं प्रतिषिद्धा
 भेदप्रतिपत्तिरित्यत आड—' अन्योऽसावन्योऽडमस्मीति न स वेद',
 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद', 'मृत्योः स
 मृत्युमाप्नोति य षड् नानेव पश्यति'
 इत्येवमाद्याः ॥ २६ ॥

अेता अेव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति ॥ २७ ॥

अभेदप्रतिपत्तेश्च भोक्षं दर्शयन्ति सडस्रशः—
 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति परमात्मभावं विधाय ' आचार्यवान्
 पुरुषो वेद ' इत्युक्त्वा ' तस्य तावदेव चिरम् ' इति भोक्षं
 दर्शयन्त्यभेदविज्ञानादेव । सत्याभिसन्धस्य अतस्करस्येव
 दाडाधभाववत् संसाराभावं दर्शयन्ति दृष्टान्तेन,
 भेददर्शनादसत्याभिसन्धस्य संसारगमनं दर्शयन्ति तस्करस्येव

દાહાદિદૃષ્ટાન્તેન ॥ ૨૮ ॥

‘ત ઇહ વ્યાઘ્રો વા ’ ઇત્યાદિના ચ અભેદદર્શનાત્ ’ સ સ્વરાટ્ ભવતિ ’
ઇત્યુક્ત્વા તદ્વિપરીતેન ભેદદર્શનેન સંસારગમનં દર્શયન્તિ—
‘અથ ચેડન્યથાડતો વિદુરન્યરાજાનસ્તે ક્ષય્વલોકા ભવન્તિ ’ ઇતિ
પ્રતિશાખમ્ । તસ્માત્ મૃષૈવૈવમવાદીઃ—બ્રાહ્મણપુત્રોડદો-વયઃ
સંસારી પરમાત્મવિલક્ષણ ઇતિ ॥ ૨૯ ॥

તસ્માત્ પ્રતિષ્ઠિત્વાદ્ભેદદર્શનસ્ય, ભેદવિષયત્વાચ્ચ
કર્મોપાદાનસ્ય, કર્મસાધનત્વાચ્ચ યજ્ઞોપવીતાદેઃ કર્મસાધનોપાદાનસ્ય
પરમાત્માભેદપ્રતિપત્ત્યા પ્રતિષેધઃ કૃતો વેદિતવ્યઃ । કર્મણાં
તત્સાધનાનાં ચ યજ્ઞોપવીતાદીનાં પરમાત્માભેદપ્રતિપત્તિવિરુદ્ધત્વાત્ ।
સંસારિણો હિ કર્માણિ વિધીયન્તે તત્સાધનાનિ ચ યજ્ઞોપવીતાદીનિ,
ન પરમાત્મનોડભેદદર્શિનઃ ।
ભેદદર્શનમાત્રેણ ચ તતોડન્યત્વમ્ ॥ ૩૦ ॥

યદિ કર્માણિ કર્તવ્યાનિ, ન નિવર્તયિષિતાનિ, કર્મસાધનાસમ્બન્ધિનઃ
કર્મનિમિત્તજાત્યાશ્રમાદ્યસમ્બન્ધિનશ્ચ પરમાત્મનશ્ચ
આત્મનૈવાભેદપ્રતિપત્તિં નાવક્ષ્યત્ ’ સ આત્મા તત્ત્વમસિ ’
ઇત્યેવમાદિભિર્નિશ્ચિતરૂપૈર્વાક્યૈઃ । ભેદપ્રતિપત્તિનિન્દાં ચ
નાભ્યધાસ્યત્ ’ એષ નિત્યો મહિમા બ્રાહ્મણસ્ય’, ‘અનન્વાગતં
પુણ્યેનાનન્વાગતં પાપેન અત્ર સ્તેનોડસ્તેનઃ ’ ઇત્યાદિના ॥ ૩૧ ॥

કર્મસમ્બન્ધિસ્વરૂપત્વં કર્મનિમિત્તવર્ણાદ્યસમ્બન્ધરૂપતાં ચ
નાભ્યધાસ્યત્, કર્માણિ ચ કર્મસાધનાનિ ચ યજ્ઞોપવીતાદીનિ
યદ્યપરિતિત્યાજયિષિતાનિ । તસ્માત્ સસાધનં કર્મ પરિત્યક્તવ્યં
મુમુક્ષુણા, પરમાત્માડભેદદર્શનવિરોધાત્ । આત્મા ચ પર એવેતિ
પ્રતિપત્તવ્યો યથાશ્રુત્યુક્તલક્ષણઃ ॥ ૩૨ ॥

સ યદિ બ્રૂયાત્—ભગવન્, દહ્યમાને છિદ્યમાને વા
દેહે પ્રત્યક્ષા વેદના, અશનાયાદિનિમિત્તં ચ પ્રત્યક્ષં
દુઃખં મમ । પરશ્ચાથમાત્મા, ‘અથમાત્માડપહતપાપ્મા વિજરો
વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિઘત્સોડપિપાસઃ સર્વગન્ધરસવર્જિતઃ ’
ઇતિ શ્રૂયતે સર્વશ્રુતિષુ સ્મૃતિષુ ચ । કથં તદ્વિલક્ષણઃ
અનેકસંસારધર્મસંયુક્તઃ પરમાત્માનમાત્મત્વેન ચ માં સંસારિણં

પરમાત્મત્વેન અગ્નિમિવ શીતત્વેન પ્રતિપદ્યેયમ્? સંસારી ચ સન્
 સર્વાભ્યુદયનિઃશ્રેયસસાધને અધિકૃતઃ અભ્યુદયનિઃશ્રેયસસાધનાનિ
 કર્માણિ તત્સાધનાનિ ચ યજ્ઞોપવીતાદીનિ કથં
 પરિત્યજ્ઞેયમિતિ ॥ ૩૩ ॥

તં પ્રતિ બ્રૂયાત્—યદવોચો દહ્યમાને છિદમાને વા દેહે પ્રત્યક્ષા
 વેદનોપલભ્યતે મમેતિ તદસત્ । કસ્માત્? દહ્યમાને છિદમાન ઇવ
 વૃક્ષે ઉપલબ્ધુરુપલભ્યમાને કર્માણિ શરીરે દાહચ્છેદવેદનાયા
 ઉપલભ્યમાનત્વાત્ દાહાદિસમાનાશ્રયૈવ વેદના । યત્ર હિ દાહઃ છેદો
 વા ક્રિયતે તત્રૈવ વ્યપદિશતિ દાહાદિવેદનાં લોકઃ, ન વેદનાં
 દાહાદ્યુપલબ્ધરીતિ । કથં? ક્વ તે વેદનેતિ પૃષ્ઠઃ શિરસિ
 મે વેદના ઉરસિ ઉદરે ઇતિ વા યત્ર દાહાદિસ્તત્રૈવ વ્યપદિશતિ,
 ન તૂપલબ્ધરીતિ । યદુપલબ્ધરિ વેદના સ્યાત્, વેદનાનિમિત્તં વા
 દાહચ્છેદાદિ, વેદનાશ્રયત્વેનોપદિશેદ્દાહાદ્યાશ્રયવત્ ॥ ૩૪ ॥

સ્વયં ચ નોપલભ્યેત યક્ષુર્ગતરૂપવત્ । તસ્માત્
 દાહચ્છેદાદિસમાનાશ્રયત્વેન ઉપલભ્યમાનત્વાદાહાદિવત્ કર્મભૂતૈવ
 વેદના । ભાવરૂપત્વાચ્ચ સાશ્રયા તાણુલપાકવત્ । વેદનાસમાનાશ્રય
 એવ તત્સંસ્કારઃ । સ્મૃતિસમાનકાલ એવોપલભ્યમાનત્વાત્ વેદનાવિષયઃ ।
 તન્નિમિત્તવિષયશ્ચ દ્વેષોઽપિ સંસ્કારસમાનાશ્રય એવ । તથા
 ચોક્તમ્—’ રૂપસંસ્કારતુલ્યાઽઽધી રાગદ્વેષૌ ભયં ચ યત્ ।
 ગૃહ્યતે ધીશ્રયં તસ્માજ્ઞાતા શુદ્ધોઽભયઃ સદા ’ ॥ ૩૫ ॥

કિમાશ્રયાઃ પુના રૂપાદિસંસ્કારાદય ઇતિ । ઉચ્યતે । યત્ર કામાદયઃ ।
 ક્વ પુનસ્તે કામાદયઃ? ’ કામઃ સંકુલ્પો વિચિકિત્સા ’ ઇત્યાદિશ્રુતેઃ
 બુદ્ધાવેવ । તત્રૈવ રૂપાદિસંસ્કારાદયોઽપિ, ’કસ્મિન્નુ રૂપાણિ
 પ્રતિષ્ઠિતાનીતિ હૃદયે ’ ઇતિ શ્રુતેઃ । ’ કામા ચેઽસ્ય હૃદિ શ્રિતાઃ’,
 ’તીર્ણો હિ તદા સર્વાન્ શોકાન્ હૃદયસ્ય’, ’અસંકુલો હ્યયમ્’,
 ’તદ્વા અસ્થૈતદતિચ્છન્દાઃ’ ઇત્યાદિશ્રુતિભ્યઃ । ’ અવિકાર્યોઽયમુચ્યતે’,
 ’અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્’ ઇત્યાદિભ્યઃ । ઇચ્છાદ્વેષાદિ ચ ક્ષેત્રસ્થૈવ વિષયસ્ય
 ધર્મો નાત્મન ઇતિ સ્મૃતિભ્યશ્ચ કર્મસ્થૈવાશુદ્ધિઃ નાત્મસ્થા ઇતિ ॥ ૩૬ ॥

અતો રૂપાદિસંસ્કારાદ્યશુદ્ધિસમ્બન્ધાભાવાત્ ન પરસ્માદાત્મનો
 વિલક્ષણસ્ત્વમિતિ પ્રત્યક્ષાદિવિરોધાભાવાત્ યુક્તં પર

अेवात्माऽऽमिति प्रतिपत्तुम्—'तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मि',
 'अेकधैवानुदृष्टव्यम्', 'अहमेवाऽधस्तात्', 'आत्मैवाऽधस्तात्',
 'सर्वमात्मानं पश्येत्', 'यत्रत्वस्य सर्वमात्मैव',
 'एदं सर्वं यदयमात्मा', 'स अेषोऽकलः', 'अनन्तरमब्राह्म्यम्',
 'सब्राह्म्याभ्यन्तरो
 ह्यजः', 'अह्मैवेदम्', 'अेतया द्वारा प्रापद्यत', 'प्रज्ञानस्य
 नामधेयानि', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'तस्माद्वा',
 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'अेको देवः सर्वभूतेषु गूढः
 सर्वव्यापी', 'अशरीरं शरीरेषु', 'न जायते म्रियते',
 'स्वप्नान्तं जागरितान्तम्', 'स म आत्मेति विधात्', 'यस्तु सर्वाणि
 भूतानि', 'तदेजति तत्रैजति', 'वेनस्तत्पश्यन्', 'तदेवाग्निः',
 'अहं मनुरभवत् सूर्यश्च', 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्',
 'सदेव सोम्य', 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ३७ ॥

स्मृतिभ्यश्च—'पूः प्राणिनः सर्वगुडाशयम्',
 'आत्मैव देवताः', 'नवद्वारे पुरे', 'समं सर्वेषु भूतेषु',
 'विधाविनयसम्पन्ने', 'अविभक्तं विभक्तेषु', 'वासुदेवः सर्वम्'
 इत्यादिभ्यः अेक अेवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति
 सिद्धम् ॥ ३८ ॥

स यद्वि ब्रूयात्—यद्वि भगवन् 'अनन्तरोऽब्राह्म्यः',
 'सब्राह्म्याभ्यन्तरो ह्यजः', 'कृत्स्नः',
 'प्रज्ञानघन अेव' सौन्धवघनवदात्मा सर्वभूर्तिभेदवर्जितः
 आकाशवदेकरसः, तर्हि किमिदं दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं
 वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं वादिशतविप्रतिपत्तिविषय
 इति ॥ ३९ ॥

आचार्यो ब्रूयात्—अविद्याकृतमेतद्विदं दृश्यते
 श्रूयते वा, परमार्थतस्त्वेक अेवात्मा अविद्यादृष्टेः अनेकवत्
 आभासते, तिमिरदृष्ट्या अनेकयन्द्रवत् । 'यत्र वा अन्यद्वि
 स्यात्', 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति',
 'भृत्योः स मृत्युमाप्नोति', 'अथ यत्रान्यत्पश्यति
 अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पं, अथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति',
 'वायारम्भाणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्',

'अन्योऽसावन्योऽलम्' इति भेददर्शननिन्दोपपत्तेरविद्याकृतं द्वैतं
'अेकमेवाद्वितीयम्', 'यत्र त्वस्य', 'तत्र को मोक्षः कः शोकः'
इत्याद्यैकत्वविधिश्रुतिभ्यश्चेति ॥ ४० ॥

यद्येवं भगवन्, किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते
उत्पत्तिः प्रलयश्चेति ॥ ४१ ॥

अत्रोच्यते—अविद्यावत् उपात्तशरीरादिभेदस्य
इष्टानिष्टयोगिनमात्मानं मन्यमानस्य
साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानतः इष्टप्राप्तिं
यानिष्टपरिहारं येच्छतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्तयितुं
शास्त्रं न साध्यसाधनादिभेदं विधत्ते । अनिष्टरूपः संसारो
ऽसि इति तद्भेददृष्टिमेवाविद्यां संसारमूलमुन्मूलयति उत्पत्तिः
प्रलयाद्यैकत्वोपपत्तिप्रदर्शनेन ॥ ४२ ॥

अविद्यायामुन्मूलितायां श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः 'अनन्तरमबाह्यम्',
'सबाह्याभ्यन्तरोऽह्यजः', 'सैन्धवघनवत्', 'प्रज्ञानघन
अेवैक आत्मा', 'आकाशवत्परिपूर्णः' इत्यत्रैव अेका प्रज्ञाप्रतिष्ठा
परमार्थदर्शिनो भवति । न साध्यसाधनोत्पत्तिप्रलयादिभेदेन
अशुद्धिगन्धोऽप्युपपद्यते ॥ ४३ ॥

तथैतत् परमार्थदर्शनं प्रतिपत्तुमिच्छता
वर्णाश्रमाद्यभिमानकृतपाङ्क्तपुत्रवित्तलोडैषणादिभ्यो
व्युत्थानं कर्तव्यम् । सम्यक्प्रत्ययविरोधात्तदभिमानस्य
भेददर्शनप्रतिषेधार्थोपपत्तिश्चोपपद्यते ।
नख्येकस्मिन्नात्मन्यसंसारित्वबुद्धौ शास्त्रन्यायोत्पादितायां तद्विपरीता
बुद्धिर्भवति । नख्यग्रौ शीतत्वबुद्धिः शरीरे वा अजरामरत्वबुद्धिः ।
तस्मादविद्याकार्यत्वात् सर्वकर्मणां तत्साधनानां य यज्ञोपवीतादीनां
परमार्थदर्शननिष्ठेन त्यागः कर्तव्यः ॥ ४४ ॥

॥ ॐ तत् सत् ॥

Encoded by Sunder Hattangadi

Proofread by Sunder Hattangadi and Kalyana Krrit kalyanakrrit at gmail.com

upadeshasAhasrI

pdf was typeset on December 22, 2023

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

